

Nemesi Attila László: Az alakzatok kérdése a pragmatikában. (Pragmatika 1.) Loisir Kiadó, Budapest, 2009, 216 lap

1. Nemesi Attila László könyve újszerű és merész kísérlet a nyelvészet egyik régi és nagy témájának, az alakzatoknak a fiatal, de mára hatalmas méretűvé nőtt nyelvészeti tudományterület, a pragmatika keretében történő leírására. Bár olyan monográfiát még nem találunk Magyarországon, amely a *Bevezetés a pragmatikába* vagy *Pragmatika* címet viselné, és a különböző pragmatikaelméletekkel és elemzési módszerekkel ismertetne meg könyvnyi terjedelemben, több, az elméleti tudnivalókra is részletesen kitérő magyar szerzőségű kötet és könyvfejezet látott már napvilágot az utóbbi két évtizedben (a megjelenés sorrendjében említve): Németh T.–Bibok (szerk.): *Tanulmányok a pragmatika köréből*, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. 2003; Szili: *Tetté vált szavak*. 2004; Németh T.: *Pragmatika* (in: Kiefer szerk: *Magyar Nyelv*. 2006). Ugyancsak a gazdag pragmatikai szakirodalom magyar nyelvű hozzáférhetőségét gyarapítják a fontosabb nemzetközi írásokat tartalmazó szöveggyűjtemények (Pléh–Síklaki–Terestyéni [szerk.]: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. 1999; Síklaki [szerk.]: *Szöbéli befolyásolás I–II.*, 2008) és monográfiák (Austin: *Tetten ért szavak*. 1990; Reboul–Moeschler: *A társalgás cselei*. 2000; Searle: *Elme, nyelv és társadalom*. 2000; Searle: *Beszédaktusok*. 2009; Grice: *Tanulmányok a szavak életéről*. 2011). Nemesi könyve alapvetően a pragmatikai szemléletű munkák sorát gazdagítja, ugyanakkor a retorika, a stilisztika, a szemantika és az irodalomelmélet számára is számos értékes gondolatot tartalmaz.

Az alakzatok témájának óriási a hazai – főként a stilisztikai – szakirodalma, ugyanakkor ezen a területen is megfigyelhető a „monografikus megkésettég”, az *Alakzatlexikon* (főszerk.: Szathmári István) 2008-as megjelenéséig hiányzott a témáról készült átfogó munka. Nemesi munkája az alakzatok elemzéséhez szilárd elméleti háttérrel és módszereket kínál, beépítve és továbbgondolva a legfrissebb szakirodalom eredményeit.

2. Az első, bevezető fejezet a pragmatikai nézőpontú alakzatok kutatás szükségességét és jelentőségét taglalja. Nemesi kitér arra a problémára, amely a pragmatika lehetséges nyelvtudománybeli helyével kapcsolatos, érintve a szemantika és a pragmatika viszonyának bonyolult témakörét, tudniillik hogy a pragmatika része-e a jelentéselméletnek, vagy inkább önálló sajátos szemléletmódként határozható-e meg. Ezt az alakzatok mentális feldolgozását leíró modellek bemutatása követi, illetve az alakzat-használatot a társalgási maximák és stratégiák keretében magyarázó rész. Nemesi úgy véli, hogy bár a pragmatika fiatal tudomány, a kezdetektől fogva hozzá kívánt szólni az alakzatokról szóló diskurzushoz. Ezen a téren ugyanakkor még sok tennivaló van, a rokon diszciplínák (stilisztika, nyelvfilozófia, szemantika, irodalomelmélet) idevágó elképzeléseivel is ütköztetni kell a pragmatika alakzatokkal kapcsolatos megítélésait (7).

Nemesi az alakzat fogalmát a pragmatikai felfogásnak megfelelően tágabban értelmezi, mivel minden **általános jelentéstranzponálási sémát** alakzatnak tart, vagyis a trópusokon kívül az olyan jelenségeket is, mint az irónia, a hiperbola, az oximoron vagy a társalgási tautológia. Ugyanakkor alakzatdefiníciója szűkebb, mint az irodalomelméletre, stilisztikára jellemző felfogás, mivel Nemesi **jelentésalakzatokról** beszél, így az ismétlés, elhagyás változataival nem foglalkozik. Az előbbiekből következően könyvében a következő alakzatfajtákat vizsgálja: **metafora, metonímia, irónia, hiperbola, litotész, oximoron és tautológia.**

A hazai alakzatkutatás néhány jelentős állomásának bemutatása (9–10) után Nemesi arra a kérdésre keresi a választ, hogy a pragmatikát miért is érdekli az alakzatok kutatása, és úgy véli, ennek több oka is van: elsősorban az egyes jelentésrétegek/-fajták elkülönítésének szándéka miatt foglalkozik velük, továbbá abból a célból, hogy az alakzatok mentális feldolgozásának jellemzői leírhatók legyenek. Emellett az alakzatok társalgási funkcióinak leírása is lényeges, annak magyarázata, hogy tulajdonképpen miért használunk alakzatokat a mindennapi kommunikációban.

Ami a pragmatika státusát illeti, Nemesi úgy gondolja, hogy a pragmatikát a jelentésemélet részeként elgondoló elméletek, illetve a nyelv funkcionális szemlélete nem oltja ki egymást, ő maga is hol az előbbit (2. fejezet), hol az utóbbit (3. fejezet), vagy akár mindkettőt (4. fejezet) érvényesíti. Saját pragmatikaelméletét neo- és posztgrice-iánusnak tartja, diskurzusfelfogását társas interakcionista-nak. Valóban Grice elképzeléseire épít könyvében a leginkább, főként annak maximáira, amelyeket saját elméletének meghatározó elemeiként tovább is gondol (részletesen l. lentebb).

Nemesi alakzattmegközelítése rendhagyónak mondható, mivel Kreuz–Roberts (1993) nyomán szakít a trópusokat és a metaforát a középpontba állító felfogással, amely a témával kapcsolatos eddigi kutatásokat meghatározta. Sajátos utat jár abban a tekintetben is, hogy sem a megértést, sem a produkciót nem helyezi a másik elé, az alakzatok kognitív-nyelvi kódolása és dekódolása egyaránt terítékre kerül könyvében.

A bevezető rész az empirikus elemzésekhez épített korpusz sajátosságainak ismertetésével zárul: Nemesi 867 percnyi tévéből felvett videoanyagot használt fel, amelyek monologikus és dialogikus beszédműfajokat is reprezentálnak, köztük tudományos-ismeretterjesztő előadás, sportközvetítés kommentálása, játékfilm, tudományos-közéleti témájú kerekasztal-beszélgetés és sportmagazin szerepel. A szerző a spontán kommunikációból származó úgynevezett megfigyelt adatok hasznossága mellett érvel – gyűjtött anyagának egy része valóban tekinthető spontánnak vagy félspontánnak (főként a sportközvetítések vagy a kerekasztal-beszélgetések), de mindenképpen lényeges lenne, hogy az alakzatok produkciójának és megértésének sajátosságait a hétköznapi társalgások (konverzációk) közegében is megvizsgálja. A korpuszba beválasztott három játékfilm némileg kilóg a sorból, ugyanis az 1930–40-es évek fordulójának környékén születtek, míg a többi anyag 2003-ból, 2004-ből és 2006-ból való; kérdéses, hogy miért nem az ezredforduló utáni magyar filmek közül választott a szerző.

3. A 2. fejezetben Nemesi azokat a diszciplínákat veszi számba, amelyeket az alakzatok vizsgálatában illetékesnek tart, így történeti és – ami nagyon fontos – kritikai áttekintést ad az alakzatok retorikai, stilisztikai megközelítésmódjairól, ezt pedig a vezető pragmatikaelméletek leírása követi. Mindhárom részfejezet kiválóan hasznosítható a felsőoktatásban az alakzatok tanításánál: tömör összefoglalását nyújtják az alakzatokról való eddigi tudományos gondolkodásnak. A 2.1. retorikai fejezetben (15–22) Nemesi egyes lényegi összefüggésekre hívja fel a figyelmet, például hogy évszázadok alatt sem egységesült a trópus és az alakzat fogalma, a két fogalmat hol szinonimaként kezelték, hol élesen elhatárolták egymástól, hol pedig az utóbbit az előbbi hiperonim fogalmaként értelmezve írták le

(16). Ez utóbbi a legelterjedtebbnek mondható felfogás, Nemesi is ehhez csatlakozik. Kitér arra is, hogy a retorikai alakzatok kutatásában az ókortól kezdve két nagy hagyomány különíthető el: az egyik az alakzatokat szabálytalanságként, különlegességként értelmezi, a másik viszont a nyelv(használat) természetes jelenségének tartja. Érdekes azonban, hogy a retorikusoknál ez a kétféle olvasat nem vált még szét, mivel emellett, hogy tudták, a trópusok, alakzatok átszövik a mindennapi nyelvhasználatot, elsősorban azoknak a hétköznapiól eltérő, a meggyőzőerőt növelő használatát kívánták vizsgálni (19).

A stilisztikai alakzatmegközelítések kapcsán Nemesi a stilisztika és retorika lehetséges kapcsolódásaival indít, majd körüljárja a terület néhány alapfogalmát (pl. stílusérték, konnotáció) (22–7). Ezt az alakzatok szemantikai megközelítésmódjainak részletes bemutatása követi (2.3. fejezet, 27–43), Nemesi ügyesen vezeti végig az olvasót a számos elméleten, Black (1962) és Leezenberg (1995/2001) elgondolásán kezdve a sort (az utóbbiét fogadja el), majd rátérve a referencialista (Henle 1958/1981, Mooij 1976, Fogelin 1988), a deskriptivista (Beardsley 1962, ismét Black 1962; 1979, Goodman 1968/1976) és a generatív nyelvészeti (Chomsky 1965) metaforafelfogásra. Zárásképpen a kognitív metaforaelmélet (Lakoff–Johnson 1980, Kövecses 2002/2005) bemutatása következik, amelynek sarokköveit – az elméletnek a hagyományos metaforaolvasatoktól való markáns különbsége miatt, például, hogy fogalmi vagy nyelvi jelenség-e a metafora – Nemesi táblázattal is szemlélteti. Utal rá, hogy a gondolkodást átszövő metaforák elképzelése nem a kognitív nyelvészet sajátja, hanem újralfedezése korábbi elgondolásoknak (vö. Nietzsche, Vico); igazi újdonsága „a felszínesen nézve elszigeteltnek tűnő kifejezésmódok összefüggésrendszerének feltárása” (38). Ezt a részt a fogalmi elegyítés (blend; l. még fogalmi integráció) vázlatos bemutatása zárja (42–3).

A történeti-kritikai fejezet utolsó nagy etapját (2.4.) a pragmatikaelméletek bemutatása képezi; terjedelme is mutatja, hogy Nemesi kiemelt jelentőségűnek tartja a pragmatikai nézőpontot az alakzatlírásban (43–109). Könyvének ez a része egyetemi pragmatikaórák egyik alapvető irodalmaként szolgálhat, hiszen az alakzatoknak az adott pragmatikai keretben történő értelmezését mindig megelőzi magának a pragmatikaelméletnek a lényegre törő bemutatása. Elsőként Searle (1969) beszédaktus-elméletét, illetve az ahhoz vezető, a „mindennapi nyelv filozófusai” (45) által végzett nyelvfilozófiai vizsgálódásokat prezentálja (Austin 1962/1990, Wittgenstein 1953/1998), kitérve a searle-i kifejezhetőség alapelvére, a szerencsefeltételekre, illetve a közvetett beszédaktusok fogalmára. Az alfejezetet Searle-nek az alakzattípusokról (egyszerű és nyitott végű metafora, holt metafora, irónia) és az indirekt beszédaktusról készített vázlata zárja (50). Nemesi szerint az indirekt beszédaktus lényegi különbsége a metaforához és az iróniához képest az, hogy „a beszélő nem mást közöl, mint amit szó szerint mond, hanem azt és még valamit” (51). Searle modelljében több problémát is lát: sok esetlegességet tartalmaz, meghatározásaiban nem elég precíz, valamint a konvencionális és az új metaforák esetében azonos mentális munkával számol.

Grice (1957, 1989) elméletének főbb pontjait Nemesi a nem természetes jelentés fogalmában, valamint az együttműködési alapelvben, a társalgási maximákban és az implikatívumokban határozza meg. Az alakzatok ebben a rendszerben alkalmi társalgási implikatívumok, amelyek vagy a minőség (→ metafora, metonímia, litotés, hiperbola), vagy pedig a mennyiség (→ társalgási tautológia) első maximájának kihasználásából fakadnak. Ugyanakkor az irónia – amely a metafora mellett az egyik leginkább vizsgált alakzat a jelentés- és pragmatikaelméletekben – leírásához ez a szerző szerint nem elégséges, hiszen az azzal járó negatív attitűd felismeréséről nem ad számot, sem pedig arról, hogy a különböző alakzattípusokat hogyan azonosítjuk (61). A grice-i maximák különböző szerzők általi pontosításai azonban lehetővé teszik, hogy a figuratív jelentés felismerését leírassuk (63). Nemesi kitér a társalgási implikatívumok azonosítására szolgáló Grice-tesztek kritikáira is, főként Tso-

hatzidisnek (1994) a metaforatörlés elégtelenségét szemléltető szellemes példáira (pl. *A feleségem, Sally egy jégdarab – kérlek, tedd a hűtőbe, mielőtt felenged*), amelyekből vagy az következik, hogy a metafora nem társalgási implikátum, vagy az, hogy a törléstezt nem mindig működik. Nemesi rámutat, hogy a különböző metaforák eltérően viselkednek a tesztek esetében, és ebben feltehetően nagy szerepet játszik az is, hogy eleven vagy holt (konvencionalizálódott) metaforákról van-e éppen szó.

Az udvariassági elméleteknek szentelt következő nagyobb fejezet részben (2.4.3.) Leech, Brown–Levinson meghatározó elgondolásai után Gibbsnek a szó szerinti jelentéssel kapcsolatos pszicholingvisztikai kritikáját olvashatjuk (2.4.4.). Ez Nemesi munkájának az egyik legizgalmasabb része, különösen a Giora-féle vezérjelentésnek a gibbsi vizsgálatok eredményeivel való ütköztetése (2.4.5.).

Leech Grice elképzelésének folytatója, a személyközi retorika megalkotója, aki a szerző szerint a retorikát megkísérelte beolvasztani a pragmatikába. A grice-i együttműködési alapelv (CP) mellé felvett udvariassági alapelv (PP) és az utóbbit kibontó további elvek „kifejezetten az alakzatok, jelesül az ironia, az ugratás, a hiperbola és a litotész kommunikatív funkcióját értelmezik és indokolják” – véli Nemesi (66). Leech integráló modelljében az alakzatok udvariassági pragmatikai stratégiákként vannak elgondolva. Az olyan alakzatokat, amelyek mégsem tűnnek udvariasnak, Leech azzal magyarázza, hogy a negatív vélemény kinyilvánítása nem mindig kerülhető el, de ezeket mindig tompítani igyekszünk, például ironiával. Az ironiát Leech az agresszió egyik rejtett, éppen ezért biztonságos megnyilvánulási formájának tartja. A külön elvként megjelenő ironiaelv nem a CP-t, hanem a PP-t használja ki, és egy magasabb pragmatikai szinten őszinte gondolatot fejez ki (67). Míg Leech az ugratás és az ironia szétválasztása mellett érvel (előbbi külön elvet is kapott az elméletben), addig Nemesi arra hívja fel a figyelmet, hogy a kettő között nincs éles határvonal, mivel egyazon nyelvi közlésben egyszerre is megjelenhetnek (68). További, Leech felfogásával kapcsolatos kritikákat is megfogalmaz: hiányzik a metafora mint olyan elemzése, az elméletben felvehető maximák száma nyitott, ugyanakkor némi engedménnyel elfogadhatónak tartja az udvariassági elvek hasznosíthatóságát, tudniillik ezek valójában inkább szociálpszichológiai kényszerek, amelyek egy része univerzális, más része kultúrafüggő (71).

Nemesi Brown és Levinson ismert modelljét, amely Goffman arculat fogalmára építette „a szociálisan jelölt megnyilatkozástípusok deduktív rendszerezésének premisszáit”, számos szempontból is bírálhatónak tartja (74–6). Legfőképpen azt kifogásolja, hogy a társalgási célok és az azok megvalósítására használt nyelvi kifejezések, így az alakzatok között túlságosan szoros viszonyt tételez.

Könyvében Nemesi – nem véletlenül – ismételten visszatér arra az izgalmas kérdésre, hogy a szó szerinti jelentés milyen szerepet tölt be az alakzatok megértésében. A sokszor spekulatív elméleti elképzelésekkel szemben a választ a pszicholingvisztikai kutatások eredményeiben találja meg. Elsőként Gibbs (1979, 1984, 1993, 1994a, 1994b, 2002) azon elgondolását ismerteti, amely szerint a szó szerinti jelentés nem előfeltétele a nem szó szerinti jelentés elérésének (77), számos kísérlet bizonyítja, hogy támogató kontextus esetén az átvitt jelentést ugyanolyan gyorsan felfogjuk, mint a szó szerintit. Ebből Gibbs és követői szerint az következik, hogy a szó szerinti kommunikáció normájának megsértése nem lehet előfeltétele az adott alakzat megértésének, vagyis a fodori modularizmus mellett a standard pragmatikaelméleteket is bírálat tárgyává teszik. Más pszicholingvisták, főként Giora (2003), erősen vitatják a közvetlen hozzáférés hipotézis kontextualizmusát, például a mondatolvasási idő önmagában való elégségességét vitatva, differenciáltabb olvasásidő-méréseket szorgalmazva. Hozzátehetnénk, hogy az egyes kísérletek módszertana mellett a vizsgált nyelvi elemek jellemzőin is sok minden múlik, így azon is, hogy mit és mennyire tartunk konvencionalizálódott

kifejezésnek. Bár Gibbs több kritikára is választ tudott adni, a szó szerinti jelentés egyes aspektusainak értelmezése nem mindig zárható ki az alakzatok dekódolásánál. Nemesi úgy véli, hogy a miatt az elképzelés miatt, hogy a szó szerinti jelentés automatikus feldolgozása nem kötelező az alakzatok megértésénél, Gibbs elméletének nincs igazi magyarázó ereje, tudniillik nem mondja meg, hogy akkor milyen szójelentés-összetevő aktiválódik (vagy nem aktiválódik) az adott esetben (82).

A kísérleti eredmények azt mutatják, hogy a figuratív jelentést a kontextus segítségével a feldolgozás kezdetétől érthetjük, máskor viszont a kontextus mégsem elégséges az oda nem illő szó szerinti jelentés aktiválódásának meggátolásához. Nemesi Giorának a pszicholingvisztikai eredmények eme ellentmondásosságára is választ kínál, többlépcsős értelmezését fogadja el. Giora (1997, 2002, 2003) elméletének központi fogalma a vezérjelentés, amely az adott nyelvi kifejezésnek a mentális lexikonban kódolt, gyakoribb, megszokottabb, konvencionizáltabb és prototipikusabb jelentése a többihez képest, ez azonban lehet figuratív jelentés is. A feldolgozásban első lépésként a vezérjelentés(ek) előhívása történik, a kontextussal való egyeztetés ezt mindig csak követi, ha több ilyen jelentés is verseng, vagy ha a jelentés nem illik a szövegösszefüggésbe (83). Nemesi szerint a pszicholingvisztikai kutatások eddig a standard pragmatikamodelleket erősítik meg, de nem a mondatjelentést, hanem a lexikai jelentést alapul véve, a konvencionális és vezérjelentés fogalmát használva – a szerző szerint a kettő valójában ugyanaz (86).

A pragmatikai elméleti részt a relevanciaelmélet (RE, Sperber–Wilson 1986/1995) bemutatása zárja, amely magát kognitív pszichológiai (és nem nyelvészeti) elméletként definiálja. A Grice nyomdokain haladó RE-ben az alakzatokkal kapcsolatos alapkérdés úgy tehető fel, hogy az átvitt értelem „[h]ogyan felel meg a kommunikatív relevancia elvének, amely nem sugall semminemű különbséget figuratív és nem figuratív megnyilatkozás között?” (93). Nemesi úgy véli, hogy a figuratív kifejezések esetében olyan extra kognitív hatásnak kell keletkeznie, amely a nagyobb erőfeszítésért kárpótolja a hallgatót. Sperberék az alakzatokról való gondolkodás új alapokra helyezését javasolják, meglátásuk szerint a szó szerinti és nem szó szerinti jelentések nem választhatók el élesen, értelmezésük ugyanúgy zajlik. A szerzőpáros szerint a trópusok nem sértenek konvenciót, tehát a minőség maximáját sem: például *Az élet nem habos torta* hamis propozíció, viszont metaforikus. A metafora nélkül azonban a propozíció tagadását sem értenénk, így Nemesi nem fogadja el ezt a tételt a RE-nek, mivel szerinte az előbbi példa „egy olyan kulcskifejezést (*habos torta*) mindenképpen tartalmaz, amely konvencionális értelemben hamisan referál a valóságra, függetlenül attól, hogy a *teljes* megnyilatkozás igaz vagy hamis” (95). Vagyis a minőség maximáját a megnyilatkozás alkotórészeire is vonatkoztatja. Sperber és Wilson további főbb állításai: a trópusok jelentése veszteség nélkül nem parafrázálható; a metaforák a közelítő használat esetei; végezetül az ironia „egy személynek vagy személyeknek tulajdonított gondolat visszahangoztatása sugallt értékmegvonó attitűddel” (98). Sperberék modularizmusával kapcsolatban Nemesi megjegyzi, hogy az az évtizedek alatt sokat változott: ma már a fodori helyett az általánosított/masszív modularitást képviselik, amelyben a pragmatika önálló metakommunikatív modul.

A pragmatikai elméleteket záró alfejezetben (2.5.) Nemesi felvázolja a saját alakzattmegértési modelljét (100–9). Ennek központi fogalma a **konvencionálisitás**: az a jelentés konvencionális, amely megszokott, gyakori és prototipikus (vagyis a giorai vezérjelentésnek felel meg). A nyelvhasználat normája tehát az, hogy ha a beszélő az adott körülmények között ki tudja magát konvencionálisan fejezni, akkor úgy fejezi ki magát, ez a jelöletlen esete a nyelvhasználatnak, ezt a normát a beszélő automatikusan követi (101–2). Ezzel szemben létezik a nem konvencionális használat is, a jelölt eset, amely „aktív következtetési folyamat beindítására készíti a hallgatót” (102). Az ilyen esetek felismerését gondolkodási heurisztikák teszik lehetővé, amelyek Levinson szerint Grice

maximáiból levezethetők; Nemesi ezeket a maximákat az alakzatok felismeréséhez megfelelő formájú **heurisztikákká** alakítja át. A különböző alakzatok a konvencionálistól való eltérés esetén jelennek meg, és nyilvánvalóan az eltérés mértékétől és jellegétől függ az egyes alakzatok fajtája. A Nemesi által felvett heurisztikák a következők (102–3):

1. konvencionális értelemben elég informatív-e a megnyilatkozás (mennyiségi heurisztika → tautológia);
2. konvencionális értelemben hamisan vagy pontatlanul referál-e a valóságra / a beszélő szándékára a megnyilatkozás (minőségi heurisztika → metafora, metonímia, túlzás, litotész, irónia);
3. konvencionális értelemben releváns-e a megnyilatkozás (relevanciaheurisztika);
4. konvencionális értelemben homályos, kétértelmű vagy terjengős-e a megnyilatkozás (módheurisztika → oximoron).

Ezek a heurisztikák támpontok, számos más nyomra is támaszkodik a hallgató a megértés során, így az intonációra / az írásjelekre, a gesztusokra, a műfaji és az egyéni elvárásokra.

Nemesi pragmatikai és szemantikai alakzatokkal is számol, az utóbbiak az előbbiekből levezetnek konvencionalizálódás (lexikalizálódás) eredményeképpen, összefoglaló nevük pedig jelentésalakzat.

A szerző hangsúlyozza, hogy a grice-i pragmatika nélkül sokszor egyáltalán nem adható meg a kijelentés igazságértéke, például a *Ha egy kis Chomskyt vesznek fel a tanszékre, a szociolingvisták tiltakozni fognak* mondat esetében először a Chomsky-metaforát kell feloldani. Levinson (2000) modelljében az előbbi dilemmát – tudniillik hogy a pragmatikát egy megértési modellben hová helyezzük – úgy oldotta meg, hogy a grice-i pragmatikát kettéosztotta, egy részét a szemantikai interpretáció elé helyezte, a másik részét utána (107). Nemesi viszont jobbnak tartja Giora és a relevanciaelmélet modularizmusát, és ezek ötvözésével alkotja meg a saját modelljét, amelyben interfész van a lexikon és a szintaxis között, több példa is támogatja ugyanis azt, hogy a szintaktikai elemzés segíti a figuratív jelentés kiválasztását.

Nemesi a korábban bírált kontextualizmust (l. Gibbs) egyfajta módon mégis összehangolhatónak tartja Giora elméletével, tudniillik hogy a megelőző kontextus aktiválta jelentés a lexikai elérés első fázisában kiemelkedhet, és bár így előbbre sorolódhatnak, mint a vezérjelentés(ek), az(oka)t nem szorítják ki (109). A fejezet találó záró sorai Searle-től származnak, és azt hangsúlyozzák, hogy noha a saját elmélete nem illeszkedik a fennálló paradigmákba, nem hisz abban, hogy bármelyik paradigma jobban leírná a valóságot a másíknál.

4. Az alakzatok megértésével foglalkozó elméleti fejezeteket követő 3. rész az alakzatprodukciónak beszélt nyelvi korpuszon való vizsgálatát végzi el. Nemesi megvizsgálta a korpuszban talált alakzatok relatív gyakoriságát, átfedéseiket és együttjárásaikat, valamint a használatuk mögötti társalgási célokat. Aprólékosan ismerteti és kritikával is illeti a témába vágó korábbi vizsgálatokat, egyúttal kitér a szóbeli műfajok retorikai sajátosságaira.

Nemesi saját vizsgálataira mutatnak rá, hogy a konvencionális alakzatok (főként a metaforák, kisebb mértékben a túlzások) túlsúlya jellemzi a különböző beszélt nyelvi műfajokat. Az egyes alakzatok műfajok feletti gyakorisági sorrendje a következő: metafora > túlzás > irónia > metonímia > litotész > tautológia > oximoron (121), vagyis a metafora a leggyakoribb. Társulni tipikusan a metafora és a túlzás szokott, ezt követi a metonímia és a túlzás, valamint az irónia és a litotész

összekapcsolódása. Mivel Robertsnek és Kreuznak (1994) a társalgási célokat alakzatokhoz rendelő taxonómiáját Nemesi annak ad hoc volta, az intuíciónak sokszor ellentmondó jellege, de főként a kontextus felvázolásának hiánya miatt nem találta megfelelőnek, a szigorú empirista megoldás helyett a szociálpszichológiai háttérű diskurzuselemzést szorgalmazza. Ennél a korábban is említett Goffman dramaturgiai modelljére alapoz, megkülönböztetve instrumentális és interperszonális célokat. Az utóbbiba tartozik egyebek között a kedvező énmegjelenítés, az udvariasság és a kontrollgyakorlás (135). E két célcsoport egyes elemei között vagy versengés, vagy egybeesés, vagy konfliktus lehet, illetve közömbös is lehet a viszonyuk. Az ellentmondásos célokat össze kell egyeztetni: az interperszonális célok általában a beszélő költségét növelik, az instrumentálisak a minimális költség – maximális nyereség elv alapján működnek, tehát eleve konfliktusba kerülnek – elsőként tehát ezeket kell összeegyeztetni. A két véglet között célszerű választani: az egyik véglet az instrumentális célok teljes feladását jelenti (pl. kegyes hazugság, rutinszerű köszönés), a másik az interperszonális célokét (pl. orvoslás nélküli direktség).

Nemesi részletesen foglalkozik az alakzatok parafrázálhatóságának kérdésével is, általánosan elfogadott véleménynek tartja, hogy az ilyen átfogalmazásoknál mindig van tartalmi veszteség. A kérdés az, hogyan lehet hozzáférni a parafrázison túlmutató jelentésréteghez. Válaszként a relevanciaelmélet egy elgondolását hozza, amely különböző erősségű, például **gyenge implikaturákkal** is számol („benyomások”), amelyek együttese eredményez poétikai hatást. Nemesi a saját osztályozásában háromféle gyenge implikaturát különböztet meg: 1) **fogalmi implikaturát**, 2) **attitűdimplikaturát** és 3) **énimplikaturát**.

5. A könyv negyedik, az összefoglalást megelőző részében Nemesi a **túlzás (hiperbola)** alakzatát járja alaposan körül. E választásában feltehetően ennek az alakzatnak a beszédbeli gyakorisága, illetve szakirodalombeli elhanyagoltsága is szerepet játszott. Ismertetése során kitér a fogalmi meghatározás nehézségeire, a hiperbolának a mindennapi nyelvhasználatban betöltött diskurzusfunkcióira (példáit a dolgozathoz épített korpuszból hozza). Úgy véli, hogy a túlzás számos nagyításfajta tartalmaz, szemben a litotésszel, amely az erős nagyítás inverze. Nehezíti a hiperbola leírását az is, hogy értékelő és érzelmi többletjelentése miatt „kívül helyezi a megnyilatkozást a logikai szemantika hatáskörén” (153), ezt szemlélteti a következő példa: *A segítségadás tehát mindenkinek a feladata, aki csak egy **csöppnyi** felelősséget érez a másik ember iránt.*

Nemesi meghatározásában a túlzás olyan pragmatikai alakzat, amely „a valóság vagy egy lehetséges világ valamely elemét, jelenségét aránytalanul felnagyítja (a nagyítás releváns szemantikai skáláján az adekvát jelöléshez képest a végtelen felé transzponálva a kifejezést, ritkábban emfatikus ismétléssel), vagy aránytalanul kisebbiti (a kicsinyítés releváns szemantikai skáláján a zéróhoz közelítve kifejezést, ritkábban emfatikus ismétléssel)” (154). Saját korpuszvizsgálata arra mutatott rá, hogy amellett, hogy igen gyakori alakzatról van szó, előfordulásai zömében konvencionális a megjelenése, és az informális műfajokra jellemző. Gyakoriságából fakad, hogy sokat jár együtt más alakzatokkal (főként metaforával, metonímiával). A magyarban használatos túlzófok (*leges-*) egyértelműen pragmatikai többletjelentéssel bír, tetszés szerint többszörözhető, de számos más konvencionális módja is van nyelvünkben a túlzásnak, például a fosztóképző (pl. *számtalan, szüntelen*) vagy egyéb képzőbokrok alkalmazása (pl. *felejthetetlen, pótolhatatlan*), illetve a gemináció (pl. *nagyon-nagyon*). Nemesi a félelem, ijedtség, szörnyűség fogalomkörébe tartozó kifejezéseket is megemlíti (pl. *borzasztó, döbbenetes, eszméletlen, irtózatos*), amelyek pozitív jelentésű szavakhoz is járulhatnak. Éppen emiatt gondolja úgy számos nyelvész, hogy ezeknek a fokozó-

szóknak a lexikális jelentése már annyira kiürült, hogy grammatikalizálódott nyelvi elemeknek tarthatók (pl. Lorenz 2002, Macaulay 2006).

A hiperbolák megértésével kapcsolatban kétféle pragmatikai elmélet is született: az első szerint esetükben a minőség grice-i maximájának áthágását ismerjük fel; Sperber és Wilson elképzelésében pedig a hiperbolák alkalmazása is a közelítő használat egy esete, mint a metafora, amikor is a beszélő nagyobb kontextuális hatást sűrít a kifejezésekbe a kívánt jelentés eléréséhez. Nemesi az előbbivel ért egyet, azzal a kiegészítéssel, hogy a maximaszegés mellett léteznek a hiperbolákra utaló bevezető kifejezések is, az úgynevezett helyzetváltás-jelölők (footing-shift markers; McCarthy–Carter 2004), mint az angolban a *nearly* 'közel, csaknem' vagy az *almost* 'majdnem', ezek ugyanis hihetőbbé próbálják tenni a túlzást az interpretációs keret megváltoztatásával. Nemesi jól rámutat, hogy a túlzás nem a mennyiség maximájának megszegésével születik meg, ahogy sokan gondolják, ugyanis a hiperbola minőségileg más, mint nem túlzó változata: konvencionálisan hamis információ. Nemesi a hiperbolák mindig meglévő attitűdkifejező jellegét is hangsúlyozza, amely jellemzően meggyőzési célú használatukhoz vezet.

6. Nemesi könyve nemcsak elgondolkodtató, de igen élvezetes olvasmány is a pragmatikai és az alakzatkutatások iránt érdeklődőknek. A szerzőt elméleti igényessége mellett az empiria iránti fogékonysága is jellemzi: példák sokaságát vonultatja fel az egyes jelenségek szemléltetésére, ezek olykor igen szórakoztatóak. Szellemes és pedagógiailag is jó megoldás, hogy az 1. táblázatban az egyes alakzatformáknál ismert dalszövegekből származó példák szerepelnek (8), például oximoron: *Szeretlek is meg nem is, tudod, így van ez*. Ugyanígy lelitalálal a VIRUSFERTŐZÉS KÉMTEVÉKENYSÉG fogalmi metafora bemutatása Schaff Zsuzsának a Mindentudás Egyetemén tartott előadásának szöveganyagán (39). Az olvasó témában való további elmélyülését hűszoldalas (!) bibliográfia segíti, a könyvbeli gyors eligazodást pedig precíz név- és tárgymutató teszi lehetővé.

Nemesi Attila László kötete első a Loisir Kiadó pragmatikai sorozatú könyveinek sorában, amelyet remélhetőleg minél több hasonló magas színvonalú munka fog követni.

SZAKIRODALOM

- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Grice, Herbert Paul 2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Lorenz, Gunter 2002. *Really worthwhile or not really significant? A corpus-based approach to the delexicalisation and grammaticalization of intensifiers in Modern English*. In: Wischer, Ilse – Diewald, Gabriele (eds): *New reflections on grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 143–61.
- Macaulay, Ronald 2006. Pure grammaticalization: The development of a teenage intensifier. *Language Variation and Change* 18: 267–83.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) 2003. *Tanulmányok a pragmatika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 222–61.
- Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) 1997. *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Searle, John R. 2000. *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest, Vince Kiadó.
- Searle, John R. 2009. *Beszédaktusok*. Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat Kiadó.

-
- Síklaki István (szerk.) 2008. *Szóbeli befolyásolás I–II.* Budapest, Typotex Kiadó.
Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Dér Csilla Ilona

egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem